Péntek János

Koreszmék és rögeszmék

1. A háború utolsó telén, amikor Kolozsváron már átvonult a front, 1944. december 21-én az Erdélyi Múzeum-Egyesület szakosztályi ülésén György Lajos¹ emlékező előadást tartott Bálint Gáborról, születésének centenáriumán². A mai nyugtalan békeidőket is megszégyenítő kegyeleti gesztus volt ez az emlékezés az önmaga helyzetét nem ismerő, jövőjét még kevésbé sejtő Tudományegyetem és EME részéről. Mint minden hasonló sorsforduló idején, a tél, a háború és a nyilvánvaló újabb uralomváltás ellenére, az előadás hangneme bizakodó volt, szinte rögeszmésen bizakodó, hiszen a keletkutatás újbóli megindításának gondolatával zárult és azzal az egyetemet érintő javaslattal, hogy „...Körösi Csoma Sándor és gr. Kuun Géza hazájában, a kolozsvári tudományegyetemen, Bálint Gábor tanszékének hagyományát újból életre kell kelteni”³.

Már a kortársak közül is többeknek lelkiismeret-furdalása volt (és lehetett!) Bálint Gábor miatt, és ez mintha az utókorra is áthagyományozódott volna. György Lajos szerint is Ő a kortársaktól meg nem értett és kellőképpen nem értékelt tudós, akit az utókor méltánytalanul és hamar elfeledett. Nem ismeretlen képlet ez erdélyi tájainkon. Mert ki őrizhette volna a tudós emlékét és örökségét, ki méltányolhatta volna szakmai eredményeit? Elsősorban az egyetem, amelynek 37 szemeszteren át volt professzora, és Felső-Háromszék, a szűkebb szülőföld. De hát az egyetem, amely 1893-ban katedrára hívta önként vállalt száműzetéséből, maga alig hat esztendővel élte túl Bálint Gábort, a szülőföld pedig szintén másféle gondok és félelmek nyomása alatt él több mint hetven esztendeje, elfeledve fiát, akinek sírja itt van a kézdivásárhelyi temetőben. A kolozsvári egyetem ebben az évben, 1994-ben a román egyetem 75. évfordulóját ünnepelte. A korábbi időszakról, 1872-ig visszamenőleg, nemigen akar tudni, azt a régi egyetemet, a Ferenc József Tudományegyetemet nem tekinti elődjének, és láthatólag azt sem, amely 1940-1945 között, majd 1946 után Bolyai Tudományegyetem néven működött 1959-ig. Már a város miatt is az ember szeretné mindezeket az egyetemeket a tanítási nyelvtől és az államhatalomtól függetlenül ugyanazon intézménynek tekinteni, Erdély egyetlen egyetemének, ám ez illuzórikusnak tűnik. Mert az egyes szakterületek művelői pontosan ismerik ugyan a száz évvel korábbi és a század eleji professzorok nagyságát: a Szinnyi Józsefét, a Brassai Sámuelét, a Meltzl Hugóét, a Halász Ignácét, a Bálint Gáborét vagy a Gombocz Zoltánét, de a mai egyetem mint intézmény mit sem tud róluk. Az ural-altaji tanszék pedig, amelyet Bálint Gábornak alapítottak 1893-ban, 1918-ban végleg megszűnt. Tekintve, hogy a szegedi egyetem a kolozsváriból jött létre, az ottani altajisztikai tanszék lehetne a jogos utódnak tekinteni, és ez szakmai színvonalával mindenképpen méltó örököse a hajdani kolozsvárinak. De hogy Bálint Gábor örökségéből mit vállal ez a tanszék, és hogyan értékeli az Ő működését, arról szegedi kollégáink maguk szólhatnak a leghitelesebben.

2. Bálint Gábornak életében sem volt szerencséje az intézményekkel (kivéve a kolozsvári egyetemet és az Erdélyi Múzeum-Egyesületet). Legendásan konok, kényelmetlen, nehéz ember volt már fiatal korától. És noha a szellemi függetlenség a legfőbb feltétele a tudományos munkának, az intézményeken kívül rekedő tudós csak akkor tud a pályán maradni, maradandót alkotni, ha maga biztosíthatja anyagi függetlenségét. Egyébként ki van szolgáltatva az intézményeknek és a pártfogóknak, amelyek és akik soha nem teljesen önzetlenek.

Ezt kellett tapasztalnia Bálint Gábornak Budapesten, ahol fiatalon valószínűleg nem tudott kellőképpen tájékozódni, ahogy ma mondanánk: helyezkedni. Más erdélyi tehetségekkel is

¹ György Lajos személyére és munkásságára nézve I. Antal Árpád: *György Lajos életműve*. Erdélyi Tudományos Füzetek 210. Kolozsvár 1992.

² György Lajos: *Bálint Gábor emlékezete. Egy kolozsvári egyetemi tanár oroszországi és belsőázsiai nyelv-tanulmányai*. Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár 1945.

³ *I.m.* 31.

meg történt, hogy azt hitték, tudásukkal és akaratukkal megváltják a világot, de a „világ”, amelybe kerültek, bonyolultabbnak bizonyult, mint ahogy ők elképzelték. Bálint Gábor is, miután Erdély minden számottevő iskoláját végigjárta, újabb és újabb nyelvtanulási lehetőségeket keresve, a váradi premontreiek érettségijével és tíz nyelv ismeretével próbálkozott előbb Bécsben, a császári Keleti Akadémián, majd az egyetem jogi fakultásán, hogy — bizonyára csalódva és józanodva — végül a pesti egyetemen kössön ki joghallgatóként és a keleti nyelvek szenvedélyes bűváráként.

Végzettszerűen került Vámbéry Ármin hatása alá, és az ő ajánlására kapta és fogadta el azt a Fogarasi Jánostól eredő és az Akadémiától is támogatott megbízatást, hogy a magyar nyelv ázsiai (mongol, tatár, kínai) rokonságának kiderítésére végezzen helyszíni tanulmányokat. Erre 1871 és 1874 között a kazáni, majd a szentpétervári egyetemen, később 1877 végén gr. Széchenyi Béla kelet-ázsiai expedíciójának tagjaként került sor.⁴ De ez a rövid idő is elég volt a dravida (tamil) „fertőzéshez”.

Az ugor-török háborúban élesen és durván szemben álló nyelvhasznító és -rokonító frontokon mindkét tábor szemében rövid időn belül Bálint Gábor lett az áruló. És éppen az Ő életének a további alakulása mutatja, hogy ebben a nem ok nélkül háborúnak nevezett szakmai vitában nem csupán a tudományos érvelés pengéjét forgatták. 1877-es *Párhuzamával*⁵, amelyben a magyart az egyik legősibb és legönállóbb altaji nyelvnek állítja, a finnugor nyelv-rokonság híveit, Hunfalvyt és Budenzet haragítja magára tiszteletlen hangjával és ellentmondást nem tűrő kijelentéseivel. Ezzel és még inkább 1879-es Pesti Napló-beli nyílt levelével⁶ országos botrányt kelt, helyzetet lehetetlenné válik. Önkéntes száműzetéséből csak Hunfalvy halála után térhet vissza, de ekkor sem Pestre, hanem Szentkatolnára, majd a kolozsvári egyetemre.

1887-ben Bejrútból küldi el az Erdélyi Múzeumnak *A tanul nyelv a turáni nyelvek sanskritja vagy van-e a magyarnak testvére?* című tanulmányát, amely a folyóirat 1888-as évfolyamában meg is jelent.⁷ Ebben már a török, illetőleg ural-altaji nyelv-rokonságnak is hátat fordít. Pontosabban: a turáni nyelvek körében keresi a magyar nyelv helyét és őseit. Ennek ellenére lett éppen az ural-altaji tanszék professzora Kolozsváron, és ezen a tanszéken a turánizmus eszméjének hirdetője a finnugorsággal és a szűkebb altaji rokonsággal szemben.

3. Honnan erednek Bálint Gábor külön vagy különcködő elméletei, az akadémiai és egyetemi köröket megbotránkoztató rögeszméi? Ezek semmiképpen nem teljesen önálló hipotézisei, hanem mélyen a korban gyökereznek, és amennyiben téveszméknek bizonyulnak, első sorban a kor téveszméi. Azt mindenképpen el kell ismerni, hogy az európai tudományosságban szokatlan módon, Bálintnak a nyelvtudása és a nyelvekre vonatkozó ismeretei nem „a szakirodalomból” erednek, hanem az élő nyelvek helyszíni tanulmányozásából. Ezek az élő ismeretek teljesen egyedülállónak teszik az Ő működését, hiszen ebben az esetben a mintegy (vagy közel) 30 ázsiai nyelv ismerete nem szellemi luxus, nem önmagában a teljesítményért van, hanem tanulmányozható nyelvi anyaggént. Az európai tudományosságban az volt a megszokottabb és a hitelt érdemlőbb, ha a nyelvész a könyvtárban dolgozott, a könyvek anyagát hasznosította és értékelte s mintegy bizonyoságként arra hivatkozott. Ahogy Verne a könyvtárban ülve kalandozta be regényeiben a föld ismert és egzotikus tájait, a nyelvészetben is Humboldtig vagy nálunk Körösi Csomáig ritka, hogy valakinek helyszíni ismeretei legyenek távoli kultúrákról és nyelvekről. Bálint Gábor ezt joggal érezte fölénynek elődeivel és kortársaival szemben. Bámulatos szellemi képessége és nyelvi tudása alapján azonban túlsá-

⁴ E tanulmányút fontosabb eredményeiből I. *Az éjszaki burját-mongol nyelvjárás rövid ismertetése*. Nyelvtudományi Közlemények (XIII) 1877. 169-248; *Kazáni tatár nyelvtanulmányok. I. Kazáni-tatár szövegek*. Budapest 1875; II. *Kazáni-tatár szótár*. Budapest 1876; III. *Kazáni-tatár nyelvtan. Hang-, alak- és mondatlan*. Budapest 1877.

⁵ *Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén. Madsar Monghol khojor khele adalithkhakho bicsik* (Magyar mongol két nyelvet egyenlítő irat). Budapest 1877.

⁶ *Egy távozó számadása* (Levél a szerkesztőhöz). Pesti Napló 1879. 107. sz.

⁷ Erdélyi Múzeum (V) 1888. 33-55, 215-236.

gosan hamar és fölényesen ítélkezett, és gyakran úgy, mintha ezzel maga a megbotránkoztatás lett volna a célja.

A XVIII. század végén és a XIX. század elején kialakult a nyelvek eredetének és rokonságának a vizsgálati módszere: az összehasonlító-történeti nyelvészet. A magyar úttörők: Sajnovics János a maga *Demonstratiójával*⁸, majd az erdélyi Gyarmathi Sámuel 1799-ben Göttingában publikált *Affinitásával*⁹ módszeresen igazolták a magyar és az egyéb finnugri és ugor nyelvek rokoni összetartozását. Módszeresen, de nem meggyőzően azok számára, akik előkelőbb rokonságra vágytak. És a szakmában sem végérvényesen, mert a történeti kapcsolatok és a tipológiai azonosság miatt tovább is kísértett a török eredet, ami némelyek számára bizonyosság volt, az altaji nyelvekkel való távolabbi rokonság eszméje és az ural-altaji nyelvi kapcsolatok hipotézise, amelyet az időbeli távolság miatt sem körültekintően igazolni, sem meggyőzően cáfolni nem tudott azóta sem a nyelvtudomány.

Az új módszer a maga látványos bizonyításaival, a Gyarmathitól eredő rekonstrukciós eljárás néha bűvészkedő túlzásaival a nyelvészeket is megszáditotta. Azt hitték, hogy a távoli múltra vonatkozó hipotézisek valóságosaknak tekinthetők, továbbá, hogy az egyes nyelvek eredetének megfejtése egyúttal a nyelvet beszélő nép eredetét, az etnogenezis helyét és idejét is egyből megoldja, s hogy ez lehet a kulcsa az egyes kultúrák eredetének is. Ez mindenképpen túlzás volt, olyan túlzás, amelyre néhány kortárs is figyelmeztetett, hogy aztán a XX. század tegye föl az indokolt kérdőjeleket és figyelmeztető táblákat. Hogy ti. egyáltalán nem szükségszerűen azonos és egygyökerű a nyelv, a nép és a kultúra eredete, és hogy minden, a múltra vonatkozó kikövetkeztetés módszertani hipotézis csupán, amelyet nem lehet valóságosként, bizonyosságként kezelni.

4. Volt ennek a kornak, a XIX. század első felének egy másik fontos felfedezése is. Az a felismerés, hogy morfológiai (tisztán nyelvi) hasonlóságok és különbözőségek alapján a nyelvek tipizálhatók. Ez a módszer tiszta formájában mellőzi az előbbi szemlélet genetikus és történeti spekulációit és buktatóit, azokat az elháríthatatlan érzelmeket, szenvedélyeket és indulatokat, amelyekkel egy nép saját bölcsőjét, számba jöhető rokonságát, helyét keresi. Csupán egy valamit föltételez: az egyes nyelvek pontos ismeretét, hiteles leírását. A.W. Schlegel, majd az indogermanisztika más kiválóságai a ma már klasszikusnak és kissé elavultnak tekinthető három típust különítették el: az izolálót, az agglutinálót és a flektálót. A kor szelleme nem kedvezett ennek a tisztán nyelvészeti megközelítésnek, hiszen maguk a morfológiai osztályozás klasszikus szerzői is az ún. természettudományos és evolucionista szemlélet bűvkörében éltek. Ez volt tudvalevőleg a XIX. század alapvető mítosza, amely minduntalan befolyásolta, megzavarta a másféle megközelítést. Mindenféle társadalmi jelenség, intézmény — és így a nyelv — vizsgálatát behatárolta a születés — kifejlődés — leépülés — elmúlás feltételezett modellje.

Darwin fő műve, *A fajok eredete* 1859-ben jelent meg. Ebben a fajok fejlődésének és osztályozásának megvilágítására maga a szerző hivatkozik a nyelvek analógiájára. Arra, hogy a fajokéhoz hasonlóan, a nyelvek genetikai kapcsolatai is megállapíthatók, az ember családfája — mondja — „a legjobb osztályozást szolgáltatná az egész világon ma használatban levő különböző nyelvekre nézve”¹⁰. August Schleicher volt aztán az a nyelvész, aki a darwinizmust, a természettudomány evolucionista szemléletét bevitte a nyelvtudomány elméletébe.¹¹ Ennek lényege, hogy ő már nem csupán analógiát lát a fajok és a nyelvek fejlődése, az élő szervezetek és a nyelv között, hanem szerinte a nyelv maga élő szervezet, természeti organizmus, úgy él, keletkezik, fejlődik és hal el, mint a fajok.

A nyelvtípusokra vonatkozó elmélet és az egyes nyelvek tipológiai megítélése kezdetben

⁸ *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse.* Koppenhága 1770.

⁹ *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis fennicae originis grammatica demonstrata.* Göttinga 1799.

¹⁰ *A fajok eredete.* Budapest 1873. II. 246.

¹¹ L. töle: *Die darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft.* 1863. Magyarul: *Darwin és a nyelvtudomány.* 1878.

mentes volt a korszellem előítéleteitől. Ez azt jelentette, hogy magukat a típusokat változatlanoknak tekintették, és hogy az egyes nyelvek tipológiai jellegét is többé-kevésbé állandónak vélték. Bár érvényesült az az inkább a középkori szellemet és a korabeli romantikát tükröző felfogás, hogy a tiszta típusok ősiei, és hogy minél ősbibb egy nyelv, tipológiailag annál tisztább. Azt nyilván nem volt nehéz észrevenni, hogy tipológiailag egészen tiszta, steril nyelvek nincsenek.

W. von Humboldt nál már az újkori szemléletnek megfelelően a fejlődés a tökéletesség felé halad. Úgy véli, hogy az egységes emberi szellemi erő valósul meg különböző módon és mértékben az eltérő típusú nyelvekben, és hogy ez a megvalósulás egyre tökéletesebb. Az egyes nyelvek eltérő igerendszerére hivatkozik, ezeket tekinti osztályozása alapjának.¹²

5. Ez volt a kor szelleme a nyelvészetben, és ezt csak a század második felében zavarta meg a újgrammatikus irányzat, amely a nyelvi változások szabályosságára, törvényszerűségére esküdött, és e célból az élő nyelvek, nyelvjárások vizsgálatát is szorgalmazta, majd a század végén a Wund-féle pszichologizmus.

Bálint Gábort az elméletek kevésbé érdekelték. Némi bántó éllal róla is, akárcsak mesteréről, Vámbéry Árminről, ellenfelei azt mondták, hogy nyelvészetileg képzetlen s abból eredne az önfejlőségük és a különködésük, hogy csak a saját elméleteiket ismerik, és azokhoz ragaszkodtak rögeszmésen. Vámbéry tudvalévően a magyar nyelv török eredetét vallotta és védelmezte, azt, hogy a magyar az altaji nyelvek családjába tartozik. Ezt próbálta nagy hévvel bizonyítani az említett ugor-török háborúban finnugrista ellenfeleivel, Hunfalvy Pállal és Budenz Józseffel szemben. És ebben lett volna szövetségese fiatal barátja és tanítványa, Bálint Gábor, aki végül bizonyos értelemben áldozata volt ennek a tudományos háborúskodásnak, majd mesterét is megtagadva a turáni elmélet híve lett.

Fogarasi János, Bálint mecénása az első ázsiai tanulmányúton, a *Czuczor-Fogarasi*ként emlegetett hatkötetes nagyszótár¹³ társszerzője, fontos közéleti személyiség, a kúria legfőbb ítélőszéki bírása volt. Foglalkozására nézve jogász tehát és nyelvész. Nyelvészként — akárcsak Bálint Gábort — sem a saját kora, sem az utókor nem vette komolyan. Dilettánsnak tartották vagy műkedvelőnek, szemléletét elavultnak. 1834-ben kiadott első fontosabb munkájának címe: *A magyar nyelv metaphysikája v. a betűknek eredeti jelentése a magyar nyelv-re alkalmaztatva. A magyar nyelv szelleme* című tanulmányában, amely 1843-ban jelent meg és 1858-ban nyerte el az Akadémia Marczibányi-jutalmát, a kor élvonalbeli nyelvfilozófiai eszméi visszhangoznak.

Az ún. gyökélmélet híve volt, és mint az említett szótár is tükrözi, a nyelvek és a szavak eredetében a nyelvmetafizikának és a hangmetafizikának tulajdonított nagy szerepet. A szak-tudomány ezzel akkor sem tudott és azóta sem tud igazán mit kezdeni. Ami persze önmagában még nem indokolja a „tudománytalan” vagy a „dilettáns” minősítést. Hiszen aligha lehet azt állítani, hogy a nyelvek létrejöttében és életében nem lehetett és nem lehet szerepük metafizikus, irracionális lényezőknek. Talán éppen az a fajta kognitív nyelvészet és szemantika, amely most kezd kialakulni és teret hódítani, ez lesz képes behatolni a nyelv irracionális, kaotikus világába, hang, érzés, sejtelen és jelentés kusza rejtelmeibe, kapcsolataiba.

A magyar nyelvtudomány története bizonyára át fogja értékelni azt a közkeletű véleményt, hogy Fogarasi nyelvészeti működésének egyetlen maradandó eredménye a szórend és a hangsúly viszonyának beható elemzése¹⁴, amelyet aztán Brassai Sámuel folytatott.¹⁵ Ettől függet-

¹² Wilhelm von Humboldt: *Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java, nebst einer Einleitung über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. I. Berlin 1836.

¹³ *A magyar nyelv szótára*. Budapest 1862-1874.

¹⁴ *Hangsúly a magyar nyelvben*. Akadémiai Értesítő 1860-1861.

¹⁵ Egy egészen friss tanulmányból kiderül, hogy máris lényegesen módosult, kedvezőbbé vált a Czuczor-Fogarasi szótár szövegtételeinek megítélése. L. Szilágyi Ferenc: *A hangutárázás és a „hangfestés” a magyar szövegtételeiben*. — *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Budapest 1991. 658-64.

lenül nem árt felidézni: Bálint Gábor első ázsiai útjára úgy került sor, hogy Fogarasi, aki *Mongol nyelvtanulmányok* címmel 1868. dec. 21-én az Akadémián értekezést olvasott fel, javasolta egy fiatal nyelv tudós kiküldetését, és erre a célra évi száz aranyat ajánlott föl. Ez is jelzi működésének széles körét és áldozatkészségét.

6. Van ennek a kornak egy nagy hatású egyénisége, akit ma inkább téveszméi miatt szoktak ugyan idézni, ám a múlt század második felében mégis ő volt a nyelvtudomány prédikátora, legnagyobb hatású előadója és legolvasottabb szerzője. A nagyközönség körében mindenképpen. (Ez is elég gyakran előfordul az egyes tudományok történetében, hogy a kortársak körében nem a legmélyebb, mondjuk humboldti méretű gondolkodónak van hatása, hanem a merész, gyakran felületes általánosítóknak, akik a kötelező elővigyázatosság és kétely mellőzésével nagy dolgokat vélnék fölfedezni.) Maximilian Müllerről van szó, Müller Miksáról, ahogyan a kor divatja szerint magyarították a nevét. Német származású tudós volt, de Oxfordban működött, ott tartotta „fölolvasásait”, előadás-sorozatait a nyelvészet alapvető kérdéseiről. 1861-től ezek az előadások sok kiadásban megjelentek, és szinte azon nyomban más nyelvekre is lefordították őket: 1874-ben Simonyi (Steiner) Zsigmond fordításában magyarul is.¹⁶

Tőle való mindenekelőtt a *turáni* elnevezés, amely nála a ragozó, agglutináló nyelvek összefoglaló neve. A flektáló nyelvek indoeurópai csoportját szintén ő nevezte el *árjának*, a többeli flektálást mutatókat pedig *séminek*. Ezen a ponton, a történetiség és a nyelvi jelleg összekapcsolása révén, ki lehetett terjeszteni e terminusokat a „népfajok”-ra is, a faji és kulturális jellegzetességekre. Ezt persze már nem lehet mind a Müller számlájára írni. De azzal, hogy az egyes nyelvtípusokat kiválasztott nyelvekkel és nyelvcsaládokkal reprezentálta, és azokat a kultúra típusaival, illetőleg fejlettségi szintjeivel is kapcsolatba hozta, ötletet és ösztönzést adott azoknak a XX. századi eszméknek is, amelyek a fajiságot és a nyelviséget meghatározónak tekintették a kulturális és szellemi teljesítmények szempontjából. Ő ugyanis azt mondta, hogy az árja és a sémi nyelvek a fejlett földművelő kultúrák megteremtői és képviselői, a turániak az ázsiai nomád állattartók, az izoláló nyelvű népek pedig a fejlettség legalacsonyabb, mintegy természeti szintjén állnak. Mindennek az alapja az a téves elmélet, amely a nyelvek és a kultúrák változását is egyirányú, lineáris (vagy akár spirális) fejlődésként feltételezi, a kettő egyes szakaszai között közvetlen párhuzamot lát, a fejlődés csúcását pedig az árja népek nyelvében és kultúrájában véli fölfedezni.

Századunk tudományos kritikája (de már a múlt században is ható demitizáló Vico-féle filozófia is) alaptalannak tekinti mindezeket a feltételezéseket. A nyelvtípusokat nem tekinti ugyan változatlanoknak, ám a változás irányát ciklikusként föltételezi és függetlenként természetesen a kultúra változásától, amely maga sem egyirányú, egy szálon futó.

Megítélésem szerint Bálint Gábor, több kortársához hasonlóan, Müller csapdájába esett, a kor csapdájába voltaképpen. Meg volt ugyanis győződve arról, hogy az azonos jelleg közös ősiséget, közös gyökereket föltételez, és hogy azok a nyelvek, amelyek tipológiailag „tisztábbak”, ősbbe is a többinél. Mindez persze lehetséges, de semmi bizonyíték nincs, sőt különösebb valószínűsége sincs annak, hogy az összes agglutináló nyelvek, azaz az ázsiai és nem ázsiai „turáni” nyelvek mind rokonai volnának egymásnak, hogy mindezek a tamil, vagy a magyar, vagy a sumér mintájára volnának visszavezethetők. (Mert természetesen a sumér is agglutináló, azaz ilyen értelemben „turáni” nyelv.)

Egyébként Bálint Gábor 1888-ban az Erdélyi Múzeumban megjelent tanulmányában, amelynek már idézett, sokat mondó címe: *A tamil nyelv a turáni nyelvek sanskritja vagy van-e a magyarnak testvére?*, a turáni nyelvekről mint azonos típusú nyelvekről ír, a magyar pedig — ekkori véleménye szerint — testvér nélküli, mint a japán vagy a dravida (tamil) nyelvek. Íme néhány jellemző részlet:

¹⁶ Müller Miksa *Fölolvasásai a nyelvtudományból*. Az MTA kiadása. 1874.

„...azok a nyelvek, a melyek a magyar nyelvvel megegyező sajátságúak, azok a *turáni nyelvek* és a *tamul nyelv* ezen nyelvek egyike. És megfordítva, ha valaki a *tamul nyelv* saját-ságait ismeri, tudja a *turáni nyelvek* mivoltát.”¹⁷

„Addig, a míg a magyar nyelvészek két nagy tábora, egyaránt dicsőítve mindkettő a kürt-szájú, de kutatni nem akaró tollhősöktől, azon fog vitatkozni, ha a magyar finn-ugor-e, vagy török-tatár, azt hiszem, alig fognak más eredményre jutni, mint az indiai mese szerint elefántot látott négy világtalan koldus.”¹⁸

„Se nem finn a magyar, se nem török-tatár, hanem a nagy turánság családjában testvér nélkül van a magyar törzs. Ama nagy család a mandsuk, a mongolok, a török-tatárok, a finn-ugorok, a tanulok vagy dravidák és a Himalája törzsek mindnyájan külön-külön testvéres csoportok...”¹⁹

Semmi kivetnivalót nem lehetne ma sem találni ebben a szövegben, ha nem a *turánság családjáról* beszélne a szerző, hanem a *turáni*, azaz agglutináló nyelvek családjáról, és ha nem a magyar nyelv rokontalan voltát állítaná a családon belül. Nem a mentségére, csupán magyarázatként mondom: úgy kell Őt látnunk, mint a nyelvek között hajózó Kolumbuszt. Rendkívüli nyelvtudásával azonnal érzekelte bármely újonnan megismert nyelv jellegét, típusát, a magyarral való jellegbeli egyezését, ám ezt mindjárt a történetiség, a rokonság nyelvére fordította le. Hogy a rokonság bizonyításának más, külön módszertana van, arról egyszerűen nem akart tudomást venni.

Jellemző erre a Zichy Jenő gr. 1895-ös, alig három hónapos kaukázusi expedíciójának tanulsága. Bálint Gábort már kolozsvári egyetemi tanárként hívták meg nyelvész szakértőnek. Ekkor a cserkeszek ejtették rabul, s ami fontosabb: a cserkeszek kabard nevű törzse, nyelvjárása. Szintén *turáni* nyelvükben vélte felfedezni Bálint a kulcsot a hun-székely-magyar kérdés megfejtésére, amely persze szükségessé tette a honfoglalás revízióját. Az egész fejtegetésnek nem lényegtelen eleme, hogy ezzel a maga számára igazoltnak látta a hun-székely rokonság mitikus hagyományát. Már korábban is azt vallotta a székelyekről, hogy az ázsiai őshazában az előkelők rendjét alkották, amelybe „a felvétel vitézi érdemek alapján történt.”²⁰

7. A szavaknak is megvan a maguk sorsa. A tudományos szakszavaknak is. Ahogy az embert, a szavakat sem védi semmi a rágalmakkal, gyanúsítgatásokkal szemben. Kompromittálni lehet őket anélkül, hogy tehetnének róla vagy ellene. Jellegetesen ez történt a *turáni* elnevezéssel, amely a XX. század második felében a *faji* vagy a *fajelméletet* hirdető szinonimájává vált sokak tudatában, emiatt olyan tabuszóvá, amelyet kiejteni sem volt szabad, nemhogy leírni. Bizonyára ez is lényeges oka (volt) a Bálint Gábor körüli hallgatásnak, az amnéziának. Holott egyrészt semmi nyoma nincs annak, hogy az élete utolsó éveiben indult Turáni Társasághoz bármilyen köze lett volna, másrészt a társaság és a folyóirat indulásakor és első időszakában mindenképpen szakmai jellegű volt és magas tudományos színvonalú.

Maga a *Turán* név egy nagy történeti régió ősidők óta használt neve. Ez a terület az Irántól északra fekvő steppe és sivatag, a Kaszpi-tenger környéke. A kultúra bölcsője bizonyos értelemben, hiszen ezen a tájon van az óvilági növénytermesztés kiindulópontja, centruma. (Így talán mégsem véletlen, hogy a történelmi turáni népekhez olyanok tartoznak, mint a sumérok, etruszkok, szkíták, hunok, avarok, besenyők, kunok stb.) Már Müller részéről sem volt szerencsés, hogy e vidék nevét, illetőleg népeit a kevésbé fejlett nomád pásztorkodással kapcsolta össze (az is kérdés, hogy az kevésbé fejlett-e), és hogy az agglutináló nyelveket így nevezte meg. Az ő tipológiájában így akaratlanul pejoratívvá vált a szó. Bálintnál pedig, más magyar szerzőknél, altajistáknál, orientalistáknál, akiknek „turáni” anyanyelvük volt, a turánsághoz egyfajta büszkeség kapcsolódott, a nagy nyelvi „család” tudata.

¹⁷ I.m. 45.

¹⁸ I.m. 234.

¹⁹ I.m. 235.

²⁰ György Lajos: i.m. 23.

A Turáni Társaság mint akadémiai szintű tudományos egyesület 1910-ben alakult meg (nincs tudásunk róla, hogy Bálint Gábor tagja lett volna), első elnöke az a gr. Széchenyi Béla, akinek korábbi ázsiai expedíciójában Bálint is részt vett. Az 1913-ban indult *Turán* című folyóiratnak szerkesztője volt többek között a *Kalevala*-fordító Vikár Béla és gr. Teleki Pál is. 1920-ban alakult meg a Magyarországi Turán Szövetség, és valószínűleg ettől kezdve ment végbe a mozgalomnak az a politikai ideologizálása, ami időben visszafele és magáig a szóig elmenően mindent és mindenkit kompromittált. Közvetve az ebben az ügyben teljesen ártatlan Bálint Gábort is. Lehet persze, hogy mindez csak feltételezés, mégis intő jel arra, hogy elő kell vennünk megrágalmazott, gyanúba kevert szavainkat is, mert gyakran ez a feltevése annak, hogy fontos eszméket, intézményeket és személyiségeket méltóképpen értékelhessünk.

8. Külön, az illető szakterületek mai kutatóira vár annak megítélése, milyen értéket képviselnek Bálint Gábor konkrét nyelvleírásai, az a nyelvi anyag, amelyet három ázsiai útja alkalmával gyűjtött, majd publikált. Vagy még azt megelőzően: van-e valamilyen értéke fiatalon írt *Török nyelvtanának*?²¹ Aztán az első, hosszabb útján gyűjtött tatár népköltészeti anyaga, hiedelemgyűjtése, szótára, nyelvtana, amelyet *Kazáni tatár nyelvtanulmányok* címmel adott ki 1877-ben, megőrizte-e forrásértékét? Gyaníthatólag ezek Bálint Gábor munkásságának legértékesebb és legmaradandóbb értékei. És ide sorolható *Tamul (dravida) tanulmányok*²² című munkája és nyelvi anyaga révén *Kabard nyelvtana* (Kolozsvár 1900) és szótára is (*Lexicon cabardico-hungarico-latinum*. Kolozsvár 1904).

Ha csupán e munkákat nézzük vagy ezek bármelyikét, akkor is el kell ismernünk Bálint Gábor kivételes tudományos teljesítményét. Az elméletekben rendszerint kevés az időtálló, de a pozitív tudás, a pozitív ismeret, a tényanyag megmarad. Az elméletekkel az a baj, hogy ami a legfontosabb volna bennük és velük kapcsolatban, a kétely, a kritikai reflexió, az tűnik el leghamarabb, és a legtetszetősebb hipotézis is viszonylag gyorsan rögeszmévé merevül. A tudomány nagy és szent dolog, de a tudósok távolról sem szentek, hanem emberek. Gyarló emberek, tele göggel, hiúsággal, önzéssel, elfogultsággal. És konoksággal.

9. Talán ezért is van, hogy akiket mitikusan nagy tudósoknak tekintenek, csak ritkán érzékeny nevelők is egyben. Bálintnak is bizonyára nagy hallgatósága lehetett, lehettek hívei harcaiban, vitáiban, akiket magával ragadott szenvedélyes megszállottsága, ragyogó tudása, ellenzékiisége. Nyitott és fogékony volt olyan új dolgok iránt, amelyek rögeszméit nem érintették Magyar egyetemen Ő volt az első, aki már 1897-ben, tíz évvel e nyelv megszületése után, eszperantó tanfolyamot tartott, és „könyomatos” ívekben kiadta az eszperantó nyelv szabályait. Amikor pedig Barabás Ábel kolozsvári unitárius kollégiumi tanár ennek alapján megírta az *Esperanto világnyelv* című könyvét (1898), előszavában Bálint Gábor védelmébe vette ennek „a logikán alapuló nyelvnek ésszerűségét és észben tartható könnyűségét”²³. Éppen Ő pártfogolta az eszperantót, aki a legkevesbé szorult rá, hiszen tanította a törököt, a tatárt, a japánt, a kabardot, a mandzsut, a tamilt, a finnt.

Hívei voltak tehát, de igazi értelemben vett tanítványai nem.

10. Talán akad majd egyszer vállalkozó, aki alaposan elemezze: kiket és mi okból emelt mítoszi magaslatra az utókor emlékezete? Kíváncs voltna többen elmélkednünk a mitizálódás transzilván mechanizmusáról, modelljéről is, amely néha érthetetlen, bántó amnéziával párosul. Miért van az, hogy némelyeket teljesen elfeled az utókor, míg másokat az egekig magasztal? A tudósokat tekintve és éppen Bálint Gábor példáját, semmiképpen nem lehet azt állítani, hogy önmagában a tudományos teljesítmény volna a leglényegesebb az így vagy úgy ítélkező utókor szemében. Már nyelvtudása miatt is bárhol a világon legendás alakként tisztelnék. Nálunk nem. Még az egyetem hajdani évkönyveiben is csak két címe szerepel: „az

²¹ *Török nyelvtan. Alak-, mondattan, olvasókönyv és szótár*. Budapest 1875.

²² *Tamul (dravida) tanulmányok: Gróf Széchenyi Béla keletázsiai útjának tudományos eredménye*. Budapest 1897. II, 1-341.

²³ György Lajos: i.m. 22.

irak-arabi török tartomány pénzügyi ellenőre és a kolozsvári egyetem tiszteletbeli doktora". Az sem mindennapi, hogy tudományos viták áldozataként lett önkéntes száműzött. Hogy három ázsiai tanulmányutat tett említett sajnálkozásán kívül, és minden útjának gazdag volt a tudományos termése.

Igaz viszont, hogy zárkózott volt és különc. Különc volt a tudományban, de ez a különködés jórészt (vélt) nemzeti érdekű, nemzeti indíttatású volt, és külön szerepet játszott benne, mint jeleztük, székely volta, a székely eredetmitosz tudományos igazolásának szándéka.

Különc volt emberként is: öltözködésében, magatartásában, ellenzékiiségében. Don Quijote-i figura volt.²⁴ Nem igazodott, nem törleszkedett sem intézményekhez, sem hatalmasságokhoz. Nem kereste senki kegyeit. Az utókor kegyeit sem.

Az utókor aztán gyorsan el is feledkezett róla. Némi cinizmussal és iróniával azt is mondhatnánk: ha Bangalorban halt volna meg, ott volna eltemetve, Hozzá is zárandokként járnánk, mint Körösi Csomához. De mivel itt nyugszik a kézdivásárhelyi temetőben, senki nem törődik vele. Pedig megérdemelné. Ha nem is az indokolatlan mitizálást (annak úgys bővében vagyunk), az emlékezést és a megbecsülést mindenképpen.

11. Ha pedig Körösi Csomát említettük, ejtsünk néhány szót a hely szelleméről is. Annak a helynek a szelleméről, ahonnan Bálint Gábor elindult, és ahová pihenni is visszatért.

Ebben a régi szentkatolnai kastélyban, amelynek szép termében az emlékülést tartjuk, egy másik neves orientalista is megfordult. Osdolai gr. Kuun Gézáról van szó. Az Ő neve is összekapcsolódik e tájjal, hiszen Oszdola itt van Szentkatolna és Csomakörös tőzsomszédságában, bár a családnak ez az ága már rég Hunyad megyében élt, Kuun Gézának a marosnémeti kastély volt az otthona.²⁵ 1847 nyarán még mint gyermek járt Szentkatolnán, mint visszaemlékezéseiben írja: „...nagybátyám gr. Kuun József meghívására Háromszékbe utaztunk, a ki ezen nyárra átadta nekünk szentkatolnai kastélyát... E kastélyt Háromszék egykori főtisztje, ösöm, zabolai Basa Tamás építtette a XVII. évszázad első felében; egyik leánya Kún Istvánhoz ment férjhez, a másik Mikeshez Zabolán. Két kastélyt építtetett Basa Tamás, az egyiket Szent-Katolnán Kún Istvánnénak, a másikat Zabolán Mikesnének. Kún István leánya Bethlen Miklóshoz ment férjhez, Erdélyország korlátnokához s híres államférfihez, ki több grófi méltóságra emeltetett. Kún Ilona fiatalon halt meg. Kún Istvánék többnyire az osdolai kastélyban laktak s Kún Ilona fényes esküvője is ott volt. A szentkatolnai kastély nagy csinnal és kényelemmel volt berendezve.”²⁵

Szádeczky Lajos mondta róla temetésén: „Utolsó képviselője volt köztünk egy — sajnos — letűnni látszó szép világnak, mellyel Erdély századokon át tündökölt: a főúri tudósoknak.”²⁶

Nem volna illő Bálint Gábort ünnepelve a Kuun Géza tudományos érdemeit ecsetelni az orientalisztika területén. A hely szelleme miatt mégis szóba kellett hoznom, és azért is, mert róla sem emlékezett meg senki az elmúlt negyven esztendőben.

Csomakörös — Zabola — Szentkatolna — Oszdola: itt van egymás tőzsomszédságában. Három híres orientalistánk neve kapcsolódik ezekhez a székely falvakhoz, amelyeknek határa ezer éven át az ország határa is volt a keleti végeken. Talán nem teljesen véletlen, hogy éppen e keleti végekről indultak a távoli Keletre saját törzsük gyökereit keresve. Volt ebben a hősi, néha romantikus nekibuzdulásban megszállottság és rögeszme, az eredetmitoszokban való konok hit. De az eredmény: kinek-kinek az életműve, a Bálint Gáboré különösen, az egyetemes és a magyar tudományt gazdagította. A székely eredetkérdés tudományos megoldása pedig valószínűleg éppen azért nem juthat nyugvópontonra, mert a XX. századi tudomány is csak egymást és a korábbi véleményeket kizáró újabb rögeszméket tud felmutatni.

²⁴ Az én megítélésem szerint korántsem véletlen, hogy éppen Vetró András mintázta meg Bálint Gábor Szentkatolnán felavatott mellképét, hiszen az Ő művészi pályáját végigkíséri Don Quijote jelképes alakja.

²⁵ *Gyermekeim.* Erdélyi Múzeum (XXI) 1904. 549-51.

²⁶ Erdélyi Múzeum (XXII) 1905. 228.